

ЗОГРАФЪТ НИКОЛА И КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПАМЕТНИЦИ В ТЪРНОВО И АРБАНАСИ

Хитко Вачев

THE PAINTER NICOLA AND THE LATE MEDIEVAL MONUMENTS OF TARNOVO AND ARBANASI

Hitko Vachev

Abstract: *During the study of the church “St. St. Peter and Paul” in Veliko Tarnovo several autographs were found. They were written on the fringes of the Holy Mary’s maphorion in the scene of Deesis, in the geometrical ornaments of the drapery of the socle under the same scene and on the pitcher of the scene “Washing of the feet”. The name of Nicola is deciphered. Some explorers consider that this artist painted the cathedral church in the middle of the XV c. The name Nicola is mentioned as well in a screed-triptych from Arbanasi, which dates back to the beginning of the XVIII c. According to some explorers it comes to the same person. The presence of his name in the screed of XVIII c. is related to the preserved historical memory about the artist Nicola who had painted the metropolitan church of “St. St. Peter and Paul” in the XV c. Explicit arguments supporting the thesis that painters, bearing the same name but had worked in different periods, are presented in the following study.*

Keywords: *Arbanasi, Tarnovo, “St. St. Peter and Paul”, zograph Nikola, painter, church.*

При проучването на зографията на храма „Св. св. Петър и Павел“ в Търново, З. Ждраков открива няколко автографа, които според него принадлежат на автора на стенописната украса. В ресните на Богородичния мафорий от композицията „Дейсис“, в геометричните орнаменти от драперията в цокъла под същата композиция и в каната от сцената Умиване на нозете, той разчита името Никола (Ждраков 2002, 783 – 799). Наличието на автограф на Никола, той установява и в надпис, намиращ се в олтарната част на църквата. Разделен на две части, надписът е поместен в двойно рамкирано поле между композицията Поклонение на жертвата и Дванадесетте израилеви колена (Ждраков 2002, 790). Дублиран на старобългарски и гръцки език, той представлява цитат от Литургията на верните. В плетеницата от букви в края на надписа З. Ждраков разчита следния текст: „Никола йеромонах подписа (в годината) 6950 = 1442 г. от Р. Хр.“. Впоследствие Б. Пенкова изказа сериозни съмнения относно присъствието на зографски автограф в

олтара (Пенкова 2007, 507 – 530). В една наскоро излязла публикация предложено от З. Ждраков четене на надписа бе изцяло ревизирано и аргументирано бе доказано, че в плетеницата от букви е изписан текст със следното съдържание: „На преблагословената владичица наша Богородица и Приснодева Мария. Митрополит Игнатий Търновски“ (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011, 42 – 47). Присъствието на името на митрополита е логически оправдано за надпис в пространство, където се извършва Евхаристията. Наред с това категорично е установено, че зографисването на храма става по инициатива на споменатия митрополит Игнатий, който е начело на катедрата в периода преди 1435 – 1464 г. (Тютюнджиев 2007, 114 – 144). Изпълнението на дейностите по полагането на стенописната украса е извършено след завръщането на търновския владиката от Фераро-Флорентинския събор (1438 – 1439). По тази причина в иконографската програма са съчетани по уникален начин изображения с подчертано ортодоксален характер със западни мотиви (Ждраков 1990, 42 – 47; Ждраков 1992, 198 – 212).

Както става видно от представените факти, все още няма категорични доказателства, че именно зографът Никола е автор на стенописната украса в търновския катедрален храм. Друг проучвател обаче, също категорично застава зад споменатото четене на надписа в апсидата от З. Ждраков (Попконстантинов 2009, 229 – 242). Нещо повече. Той обяснява присъствието на името Никола, упоменат като зограф в един поменик-триптих от началото на XVIII в. от Арбанаси, със съхранения исторически спомен за зографа Никола, изписал митрополитския храм „Св. св. Петър и Павел“ през XV в. Става дума за следното.

Върху втората колона от централната част на триптиха е изписано името Николай, придружено от определението зограф (Косева 2007, 42). Това е твърде интересен факт, защото измежду многобройните триптиси-поменици от Арбанаси това е единственият случай, когато е отбелязано име на зограф. Обяснението на споменатата връзка между зографа Никола от търновската катедрална църква и Николай зограф от арбанашкия проскомидиен паметник е потърсено в произхода на триптиха в Арбанаси. Счита се, че той е преписан от някой по-стар, принадлежащ на някой от търновските храмове (Попконстантинов 2009, 234 – 235). Предполага се, че вероятно в ранния поменик, който е послужил за подложка, е било изписано името Никола зограф, един от зографите, стенописали храма „Св. св. Петър и Павел“. Аргументите в подкрепа на това, че поменикът от Арбанаси е преписан от някой по-стар, са следните.

Разглежданият проскомидиен паметник датира от 20 – 40-те години на XVIII в. (Косева 2007, 40). Върху лявото му крило, под изображението на св. Богородица, са изписани имената на архиереите: Гавраил, Натанаил, Теодосий, Дионисий и Никифор. Последните три могат да бъдат идентифицирани с предстоятелите на търновския престол: Теодосий (май 1697 – 1700), Дионисий

(преди 29 юни 1707 – 1714) и Никифор (1722 – 1736) (**Тютюнджиев 2007**, 282, 283 – 286, 293 – 296). Споменатите владци управляват епархията във време, близко до това, когато е създаден поменикът. В изказания ред на мисли заслужава внимание и идентификацията на упоменатия в поменика от църквата „Св. Димитър“ архиерей Натанаил. Изследвачът на паметника отбелязва, че в списъка на търновските митрополити липсва такова име (**Косева 2007**, 40). Той допуска, че Натанаил може да е управлявал Търновската митрополия съвсем кратко време или пък да е оглавявал катедрата на друг митрополитски център и да е свързан по някакъв начин с храма „Св. Димитър“. Не трябва да се изключва възможността упоменатият в поменика архиерей да е ловешкият епископ Натанаил. Неговото име се споменава в приписка от 1635 г. на дяк Йоан Граматик към ръкопис, предназначен за Етрополския манастир „Св. Троица“ (Варовитец) (**Тютюнджиев 2007**, 428). Сведения за това той да е оглавявал макар и за кратко Търновската митрополия няма, но е напълно възможно да е свързан по някакъв начин с храма „Св. Димитър“. Основание за това предположение са сведения от по-късно време, които сочат, че в Арбанаси често летуват владците от Ловеч (**Костов 1959**, 30).

Упоменатият на първо място в поменика митрополит Гавраил управлява епархията в периода между 1608 – 1626 г. (**Тютюнджиев 2007**, 199 – 204). Именно разликата от повече от сто години между първия, упоменат в поменика владика Гавраил (началото на XVII в.), и последния Никифор (1736 г.) се обяснява с това, че поменикът е преписан от по-стар, принадлежащ на някой от търновските храмове.

По мое мнение, причината за присъствието на името на владиката Гавраил в триптиха не е резултат на препис от търновски паметник, а е породена от съвсем друго естество. Изследвачът на триптиха счита, че той най-вероятно е принадлежал на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси (**Косева 2007**, 49). В подкрепа на това виждане се явява оформлението му. Върху външната страна на двете му вратички са представени в цял ръст съответно св. Георги и св. Димитър като мъченици с кръстове в дясната ръка, а лявата е обърната в молитвен жест пред гърдите. Изследвачът на поменика отбелязва, че в някои случаи изображенията на светци върху външната страна на крилата имат пряка връзка с изображенията в патронните ниши (**Косева 2007**, 49). В нишата на църквата, посветена на св. Димитър, са представени св. Димитър и св. Георги изправени фронтално, а над тях от небесен сегмент Христос благославя с две ръце (**Попова 2009 – 2010**, 45). В патронната ниша, разположена над входа към църквата „Св. Георги“, има изображения на св. Димитър и св. Георги, които поднасят на Иисус Христос модел на храма (**Попова 2009 – 2010**, 54). В подкрепа на мнението, че триптихът-поменик принадлежи на храма „Св. Димитър“ се явяват и редица други факти. От църквата произхожда една богато украсена надгробна плоча. Надписът върху нея гласи:

*Тук почива рабиня божия Смарагда,
съпруга на Йоанис Дзингиси
12 февруари 1785 г.*

Това надгробие е маркирало гроб, разположен в средата на наоса на църквата (**Попгеоргиев 1904**, 111). Според запазените сведения упоменатата в надгробния надпис Смарагда произхожда от рода на известния арбанашки първенец Мулеца/Болеца (**Попгеоргиев 1904**, 111; **Папазов 1937**, 42). Неговият гроб също се е намирал в наоса на храма и върху него е било поставено надгробие с надпис, упоменаващ името му и годината 1768 (**Попгеоргиев 1904**, 111). Името Смарайда (Змарайдас) е изписано и върху дяското крило на триптиха-поменик с изображения на св. Георги и св. Димитър (**Косева 2007**, 46).

Причина по-обстоятелствено да се спра на въпроса за принадлежността на споменатият поменик на храма „Св. Димитър“ е установеният факт за важната роля, която играе митрополит Гавраил в историята на храма „Св. Димитър“.

В средата на XVI в. в Арбанаси е издигнат храм, чийто патрон е св. Георги (**Вачев 2012**, 13 – 18). Това е сегашният параклис на църквата „Св. Димитър“. Данните от археологическите проучвания категорично сочат, че става дума за напълно новоизградена църква, не са регистрирани каквито и да е било следи от по-ранно строителство. При проучването на строителната история на паметника е установено, че един от нейните по-късни етапи има пряка връзка със събития от края на XVI в. (**Вачев 2012**, 127 – 130). Конкретно става дума за следното. След Първото Търновско въстание (1598) на християнската църква не се гледа никак благосклонно от страна на официалната османска власт. Тази реакция е породена от факта, че едни от основните организатори на бунта са търновският митрополит Дионисий Рали и подведомствените му епископи (**Тютюнджиев 2007**, 178). Погледнато в глобален аспект религиозната агресивност на мюсюлманската общност в края на XVI – началото на XVII в. е последица от военните несполуки срещу неверниците, обитаващи земите извън границите на империята (**Мейер 1981**, 59 – 60). Своеобразен израз на всичко това, конкретно за Търновската митрополия, е един султански ферман от 27 декември 1608 г. (**Калудова 1972**, 204 – 205). Той е издаден по повод прошение на търновския митрополит Гавраил, отправено до Високата порта. От съдържанието на фермана става ясно, че в подчинената му епархия е създадена такава атмосфера на религиозна нетърпимост, която не му позволява пълноценно да изпълнява задълженията и упражнява правата си. Обстановката в епархиалния център Търново също не прави изключение. Освен причините, на които вече бе обърнато внимание, това е и закономерно следствие от променящата се през разглеждания период етнодемографска картина. През XV – XVI в. в Търново

преобладава немюсюлманското население (**Мутафова 2002**, 38–40). През следващото столетие обаче, нещата отчетливо се изменят (**Извори за българската история 1986**, 394; **Стойков 1969**, 229–230; **Грозданова 1989**, 205, 217; **Димитров 2000**, 25). В средата на XVIII в. съотношението на мюсюлманското население към немюсюлманското е драстично в полза на мюсюлманското – 317 немюсюлмани и 883 мюсюлмани (**Първева 2003**, 258).

С оглед на създадената обществена атмосфера на религиозна нетърпимост, затрудненията при администрирането на църковния живот в диоцеза, бързо променящата се в катедралния град етнодемографска картина, изразяваща се в намаляване на християнското население, Търновската митрополия предприема стъпки за създаването на второ седалище на предстоятеля на първосвещеническият престол. В конкретния случай изборът за ново седалище на архиеерея пада върху разположеното в близост до старата столица селище Арбанаси (**Вачев 2012**, 130–135). Причините за този избор имат комплексен характер – статут, данъчни облекчения, икономически просперитет, вероизповедание на населението и етнически състав, организация на учебното дело и образованието и др. Изборът за катедрална църква в новото седалище на Търновската митрополия пада върху вече съществуващия храм „Св. Георги“. Южно от него е изградена нова църковна постройка, чийто патрон е св. Димитър. Тя е обединена със стария храм посредством изграждането на две преддверия от западната страна. Включването на храма „Св. Георги“ в обема на новата църква в никакъв случай не означава, че той вече изпълнява функциите само на параклис. Специално внимание трябва да бъде обърнато на един важен момент в решението на интериора му – разположението на каменния св. Престол. В олтарното пространство той е ситуиран по такъв начин, който го прави достъпен от четирите световни посоки – важно условие за пълноценно извършване на св. Литургия (**Атанасов 1994**, 51–69). Това от своя страна е сигурен белег, че и след разширението „Св. Георги“ продължава да бъде храм, в който пълноценно се служи. С издигането на новото култово пространство, от южната му страна с патрон св. Димитър, в рамките на общия обем има два равностойни от гледна точка на функцията св. Престола. Красноречиво доказателство за това, че храмът е двупрестолен, са стенописните изображения в патронните ниши. Редица примери от по-късно време сочат, че много често митрополитските и епископски храмове принадлежат към многопрестолния архитектурен тип. Многопрестолна е църквата „Св. Богородица“, построена за нуждите на Агатонийската епископия, чието седалище през втората половина на XVIII в. е пренесено в Пазарджик (**Тулешков 1988**, 67). Митрополитската църква „Успение на св. Богородица“ в Самоков е с три престола (**Коева, Йокимов, Стоилова 2002**, 107). Според някои сведения преди XIX в. епископският храм „Св. Възнесение“ в Шумен се е наричал „Св. Възнесение и св. Георги“ и имал два престолни камъка (**Димитрова 2006**, 68). Всички тези факти дават

сериозно основание да се предполага, че при оформянето на архитектурната концепция на храма и последвалата реализация решаваща намеса е имал митрополит Гавраил. Това е съвсем закономерно предвид факта, че идеята за създаване на второ седалище на Търновската митрополия в Арбанаси е негова. Именно в годините на неговото управление (1608–1626) е извършена мащабната реконструкция на съществуващата църква „Св. Георги“, довела до появата на митрополитският храм „Св. Димитър“. Свидетелство за това е ктиторски надпис от 1621 г., разположен на западната стена на наоса, над входната врата. Той гласи: *„Изписа се и се изпълни този божествен и всепочитан храм на всеславен великомъченик Димитър // Мироточивец в лето (от Адама? От Сътворението?) 7129 със средствата и труда на най-благочестивия господин Те // одор наместник заедно с почтеннейшия господин Георги и цялата му енория“* (Попова 2009–2010, 41–42). Потвърждение за важната роля, която играе владиката в историята на църквата, е сборник със смесено съдържание от 1622 г., чиято първа част (Хроника на Доротей Монемвасийский) е писана от йерей Стилиян от Янина. В собственоръчно написана бележка на гръцки той отбелязва, че е завършил съставителската си и преписваческа дейност в храма на св. Димитрий в Арбанаси на 29 май 1622 г., по време на архиерейството на господин Гавраил Търновски (Лебедева 1973, 114–115).

Представените факти са достатъчно красноречиви за осезателното присъствие на митрополит Гавраил в историята на катедралния храм „Св. Димитър“ в Арбанаси. Това е причината неговото име да фигурира в поменика на църквата от началото на XVIII в., а не предполагаемото му преписване от стар търновски проскомидиен паметник.

В подкрепа на това виждане се явява една идентична ситуация, в която също присъства личността на търновският владика Гавраил. Най-ранното писмено свидетелство за съществуването на Капиновския манастир „Св. Николай Чудотворец“ през епохата на османското владичество е поменик-триптих от 1700 г. (Миятев 1936, 251–265). На челната му арка е отбелязана годината на направата му – 1700, както и, че тогава игумен на манастира е Симеон, а ктитор на изработката е монахът Еникаи. В третата колона на проскомидийния паметник са записани имената на търновските архиереи и техните подведомствени епископи. На първо място сред тях е митрополит Гавраил и годината 1623. Присъствието на името на търновския владика в доста по-късен паметник дава основание да се предполага, че по време на управлението си той е свързан по някакъв начин с Капиновската обител. Доказателство за функционирането на манастира през XVII в. е иконостасен фриз от църквата му, дело на зографа Йоан от Чевиндола, който изписва редица икони в Търновския край през периода 1663–1685 г. (Гергова 1993, 23–24). Всичко това навежда на мисълта, че търновския архиерей най-ве-

роятно има отношение към възстановяването на обителта в началото на XVII в. и за това името му присъства на първо място в поменика-триптих.

На базата на казаното става видно, че арбанашкият проскомидиен паметник е оригинално произведение, създадено в първите десетилетия на XVIII в. В тази връзка няма основание да се счита, че упоменатият в него зограф Николай има някаква връзка с предполагаемият зограф със същото име, стенописал катедралната църква в Търново в средата на XV в. В случая става дума за съвсем различно лице, което може би е работило икони за църквата, на която принадлежи триптихът (Косева 2007, 49).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Атанасов 1994: Г. Атанасов. Кримски реалии на еднокорабни, едноапсидни църкви без притвор в Добруджа и Източна България през X–XI век. – В: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 3. Велико Търново, 1994, 51–69./G. Atanasov. Krimski realii na ednokorabni, едноапсидни tsarkvi bez pritvor v Dobrudzha i Iztochna Bulgaria prez X–XI vek. – V: *Balgarite v Severното Prichernomorie*. Т. 3. Veliko Tarnovo, 1994, 51–69.

Вачев 2012: Х. Вачев. Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. Велико Търново, 2012./H. Vachev. Tsarkvata „Sv. Dimitar“ v Arbanasi. Veliko Tarnovo, 2012.

Гергова 1993: Ив. Гергова. Ранният български иконостас XVI–XVIII век. София, 1993./Iv. Gergova. Ranniyat balgarski ikonostas XVI–XVIII vek. Sofia, 1993.

Грозданова 1989: Е. Грозданова. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. София, 1989./E. Grozdanova. Balgarskata narodnost prez XVII v. Demografsko izsledvane. Sofia, 1989.

Димитров 2000: Стр. Димитров. Велико Търново през XV – началото на XVIII век. – В: *История на Велико Търново*. Т. 2. София, 2000, 13–86./Str. Dimitrov. Veliko Tarnovo prez XV – nachaloto na XVIII vek. – V: *Istoria na Veliko Tarnovo*. Т. 2. Sofia, 2000, 13–86.

Димитрова 2006: И. Димитрова. Култови сгради на религиозните общности в Шумен през XIX в. – В: *Култова архитектура и изкуство на религиозните общности в Североизточна България (XV–XX век.)*. София, 2006, 66–77./I. Dimitrova. Kultovi sgradi na religioznite obshtnosti v Shumen prez XIX v. – V: *Kultova arhitektura i izkustvo na religioznite obshtnosti v Severoiztochna Bulgaria (XV–XX vek.)*. Sofia, 2006, 66–77.

Ждраков 1990: З. Ждраков. За западната иконография на св. Христофор от църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново. – *Изкуство*, 9–10, 1990, 42–47./Z. Zhdrakov. Za zapadnata ikonografia na sv. Hristofor ot tsarkvata „Sv. Petar i Pavel“ v Tarnovo. – *Izkustvo*, 9–10, 1990, 42–47.

Ждраков 1992: З. Ждраков. Отражение на Флорентинската уния в Търновград. – В: Католическа духовна култура и нейното присъствие и влияние в България. София, 1992, 198–212./Z. Zhdrakov. Otrazhenie na Florentinskata unia v Tarnovgrad. – V: Katolicheska duhovna kultura i neynoto prisastvie i vliyanie v Bulgaria. Sofia, 1992, 198–212.

Ждраков 2002: З. Ждраков. Търновският зограф Никола – подписани и датирани творби от 1442 г. – В: ТКШ. Т. 7. Велико Търново, 2002, 783–799./Z. Zhdrakov. Tarnovskiyat zograf Nikola – podpisani i datirani tvorbi ot 1442 g. – V: TKSh. T. 7. Veliko Tarnovo, 2002, 783–799.

Извори за българската история 1986: Извори за българската история. София, 1986./Izvori za balgarskata istoria. Sofia, 1986.

Калудова 1972: М. Калудова. Документи за положението на населението в европейската част на Османската империя (XVII–XIX в.), ч. 1. – Известия на Държавните архиви, 24, 1972, 201–237./M. Kaludova. Dokumenti za polozhenieto na naselenieto v evropeyskata chast na Osmanskata imperia (XVII–XIX v.), ch. 1. – Izvestia na Darzhavnite arhivi, 24, 1972, 201–237.

Коева, Йокимов, Стоилова 2002: М. Коева, П. Йокимов, Л. Стоилова. Православни храмове по българските земи (XV – средата на XX в.). София, 2002./M. Koeva, P. Yokimov, L. Stoilova. Pravoslavni hramove po balgarskite zemi (XV – sredata na XX v.). Sofia, 2002.

Костов 1959: Д. Костов. Арбанаси. София, 1959./D. Kostov. Arbanasi. Sofia, 1959.

Лебедева 1973: И. Лебедева. Описание рукописей отдела Библиотеки АН СССР. Т. 5, Греческие рукописи. Ленинград, 1973./I. Lebedeva. Opisanie rukopisei otdela Biblioteki AN SSSR. T. 5, Grecheskie rukopisi. Leningrad, 1973.

Мейер 1981: М. Мейер. О соотношении светской и духовной власти в османской политической системе в XVI–XVIII вв. – В: Ислам в истории народов Востока. Москва, 1981, 45–72./M. Meier. O sootnoshenii svetskoj i dukhovnoj vlasti v osmanskoj politicheskoj sisteme v XVI–XVIII vv. – V: Islam v istorii narodov Vostoka. Moskva, 1981, 45–72.

Миятев 1936: Кр. Миятев. Капиновски поменик. – Годишник на Народния музей, VI, (1932–1934) 1936, 251–265./Kr. Miyatev. Kapinovski pomenik. – Godishnik na Narodnia muzey, VI, (1932–1934) 1936, 251–265.

Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011: Е. Мутафов, Ив. Тютюнджиев, Пл. Събев. Надписът от олтарната апсида на търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. – Проблеми на изкуството, 1, 2011, 42–47./E. Mutafov, Iv. Tyutyundzhiev, Pl. Sabev. Nadpisat ot oltarnata apside na tarnovskata mitropolitska tsarkva „Sv. sv. Petar i Pavel“. – Problemi na izkustvoto, 1, 2011, 42–47.

Мутафова 2002: Кр. Мутафова. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина. Велико Търново, 2002./Kr. Mutafova. Staroprestolniyat Tarnov v osmanoturskata knizhnina. Veliko Tarnovo, 2002.

Папазов 1937: Д. Папазов. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – Сб БАН, клон Историко-фолологичен и Философско обществен, 17 (XXXI), 1937, 62–94./D. Papazov. Selo Arbanasi. Lichni spomeni i sabrani dannii. – Sb BAN, klon Istoriko-fologichen i Filososfsko obshtestven, 17 (XXXI), 1937, 62–94.

Пенкова 2007: Б. Пенкова. Христовата генеалогия в стенописите на търновската църква на апостолите Петър и Павел. – ЗРВИ, XLIV/2, 2007, 507–530. /B. Penkova. Hristovata genealogia v stenopisite na tarnovskata tsarkva na apostolite Petar i Pavel. – ZRVI, XLIV/2, 2007, 507–530.

Попгеоргиев 1904: Й. Попгеоргиев. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, XV, кн. 64, 1904, 102–123./Y. Popgeorgiev. Selo Arbanasi. Istoriko-arheologicheski belezhki. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, XV, kn. 64, 1904, 102–123.

Попконстантинов 2009: К. Попконстантинов. За два автографа от митрополитския храм „Св. апостоли Петър и Павел“ в Търново. – В: LAUREA: In honorem Margaritae Vaklinova. Книга I. София, 2009, 229–242./K. Popkonstantinov. Za dva avtografa ot mitropolitskia hram „Sv. apostoli Petar i Pavel“ v Tarnovo. – V: LAUREA: In honorem Margaritae Vaklinova. Kniga I. Sofia, 2009, 229–242.

Попова 2009–2010: Е. Попова. Иконографска програма на стенописите в църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. – ИРИМ-ВТ, XXIV–XXV, 2009–2010, 35–60./E. Popova. Ikonografska programa na stenopisite v tsarkvata „Sv. Dimitar“ v Arbanasi. – IRIM-VT, XXIV–XXV, 2009–2010, 35–60.

Първева 2003: Ст. Първева. Село Добри дял от Търновската кааза през ранните векове на османското владичество (XVI в. – средата на XVIII в.) – Епохи, 2003, 1–2, 252–263./St. Parveva. Selo Dobri dyal ot Tarnovskata kaaza prez rannite vekove na osmanskoto vladichestvo (XVI v. – sredata na XVIII v.) – Epohi, 2003, 1–2, 252–263.

Стойков 1969: Р. Стойков. Болгарские деревни и их население в кратких регистрах джизье XVII в. – В: Восточные источники по истории народов Юговосточной и Центральной Европы. Т. 2. Москва, 1969, 229–230./R. Stoikov. Bolgarskie derevni i ikh naselenie v kratkikh registrakh dzhize XVII v. – V: Vostochnoe istochniki po istorii narodov IUGovostochnoi i Tsentralnoi Evropy. T. 2. Moskva, 1969, 229–230.

Тулешков 1988: Н. Тулешков. Архитектура на българските манастири. София, 1988./N. Tuleshkov. Arhitektura na balgarskite manastiri. Sofia, 1988.

Тютюнджиев 2007: Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. Велико Търново, 2007./Iv. Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropolia prez XV–XIX vek. Veliko Tarnovo, 2007.